

HOLLER LÁSZLÓ

SZENT DEMETER ÉS A MAGYAR KIRÁLYI KORONA*

Gaude turba caelestium
plaude turba terrestrium,
et totalis vis cordium
flammescat uberius.

Örvendjetek az egekben,
földünk minden szegletében,
lobogjon fel szívetekben
lángolón a szeretet,

In hac valle miseriae
et in terris Pannoniae
ex alta stirpe Graeciae
nascitur Demetrius.

mert a siralomnak völgyén,
Pannónia eme földjén,
görög nemzet nagy törzsökén
Demeter megszületett.

Így kezdődik a Szent Demeter vértanú ünnepére készült, öt versszakpárból álló középkori latin szekvencia,¹ amely megőrizte azt a hagyományt, hogy a görög nemzetiségű Demeter Pannóniában született.² A Magyar Könyvszemle 2001. évi 1. számában megjelent tanulmányában Tóth Péter azt bizonyítja, hogy „szaloniki” Szent Demeter születési helye valójában a Száva menti Sirmium, a mai Sremska Mitrovica, azaz Szávaszentdemeter volt.³

A fentebb idézett szekvencia fordításához írott jegyzeteiben V. Kovács Sándor kiemelte: „Szent Demeter – a bizánci egyház szentje, arcképe a magyar korona alsó részén is megtalálható.”⁴ Alábbi megjegyzéseim elsődleges céljaként igyekszem rávilágítani arra, hogy Szent Demeter születési helye és az onnan a Száva és az Al-Duna környékére kisugárzó kultusza minden valószínűség szerint érdekes – és talán megle-

* Köszönetemet fejezem ki a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára dolgozóinak a kutatásaimhoz nyújtott segítőkész munkájukért. Esetleges reflexiókat a szerző szívesen fogad az alábbi címen: Holler László 1386 Budapest, Pf. 998.

1 A latin szöveg kiadásai: DREVES, GUIDO MARIA: *Sequentiae ineditae. Liturgische Prosen des Mittelalters. Analecta hymnica mediæ aevi*. Tom. VIII. Leipzig, 1890. 118.; DANKÓ, JOSEPHUS: *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*. Bp., 1893. 225-227.; *Szövegyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez Középkor. (1000-1530)* Szerk.: TARNAI ANDOR-MADAS EDIT. Bp., 1992. 265-266. Csonka Ferenc magyar fordítása: *A magyar középkor irodalma*. Szerk.: V. KOVÁCS SÁNDOR. Bp., 1984. 825-826. – Tóth István magyar fordítása: *Szívvél, szóval, tiszta ésszel. Himnuszok, zsolozsmák, intelmek és könyörgések latin nyelvű költészetünkből*. Vál. és ford. TÓTH ISTVÁN. Bp., 2001. 32-33.

2 A közölt szekvenciariészlet Csonka Ferenc fordítása.

3 TÓTH PÉTER: *Egy bizánci szent Magyarországon, egy magyar szent Bizáncban. Szent Demeter magyarországi kultuszáról*. Magyar Könyvszemle 2001. 3-19.

4 V. KOVÁCS S. I. m. 1165.

pő – módon összefüggésbe hozható azzal, hogy képe szerepel a magyar korona alsó része zománcképeinek sorozatában.

Kiindulópontként tekintünk Tóth Péter tanulmányának megállapításait. Ezek szerint, noha a korunkra maradt görög és szláv nyelvű passiók Theszalonikit tekintik Szent Demeter szülőhelyének, az 5. század elejéről fennmaradt martirologiumok azonban – amelyek nem tudnak a Theszalonikiben született szentéről – említenek egy Demeter nevű sirmiumi vértanút. Sok évszázaddal később, a *Legenda Aurea* kiegészítése céljából készített, a Magyarországon tisztelt szentek életrajzait tartalmazó gyűjteményben Szent Demeterről szintén az olvasható, hogy Pannóniában, Sirmium városában született. E latin nyelvű életrajzokat tartalmazó kiegészítő gyűjtemény nyomtatásban először a 15. század nyolcvanas éveinek végén jelent meg.⁵ Vannak azonban ennél korábbi, magyarországi használatú, vagy legalábbis magyarországi használatra készült kódexekben vagy ősnymtatványban fennmaradt, képes és szöveges Szent Demeter-legendák is. Ezeket, a *Legenda aurea*-hoz kapcsolódó köteteket Madas Edit ismertette.⁶ Az általa felsorolt magyar vonatkozású kódexek közül, amelyben a Szent Demeter-legendát felbukkan, az ún. Magyar Anjou Legendárium a legrégebbi.⁷ A szöveges változatokat tekintve a legkorábbiak egy valószínűleg Itáliában, a 14. század második felében másolt *Legenda aurea* kódex, amelyhez a 15. század elején Szent Zsigmond és Szent Demeter legendáit csatolták,⁸ valamint egy 1429-ben másolt *Legenda aurea*, amely Szent István, László, Imre és Demeter legendáival lett kiegészítve.⁹ Az előbbivel kapcsolatban Tóth Péter megállapította, hogy annak latin szövege kétségtelenül egy görög eredeti fordítása, amely az általa második görög passiónak nevezett szövegváltozathoz áll nagyon közel. Ez a megállapítás a magyarországi lejegyzésű legendaváltozat szöveg-története szempontjából nagy jelentőségű. A kérdéses kódex egyébként a zágrábi pálos kolostor tulajdona volt, és Tóth Péter a possessorbejegyzés és a legenda kézírásának azonosága alapján feltételezi, hogy magát a Demeter-passiót is a zágrábi szerzetesek írták bele.¹⁰ A szövegváltozatok által nyújtott következtetéseket archeológiai megfontolásokkal is alátámasztva Tóth Péter tehát arra a megállapításra jut, hogy Szent Demeter Sirmiumban született, továbbá a görög Demeter-legendát latin fordítása egy bazilita kolostorban készülhetett, amely valószínűsíthetően éppen a Szent Demeter nevét viselő, sirmiumi görög rítusú monostor volt. Ily módon ötvöződhetett a helyi hagyomány a görög passió szövegével. Megállapítja, hogy „Szent Demeter helyi, délvidéki tiszteletét egészen a XI. századig visszavezethetjük.”¹¹

5 *Legendae sanctorum regni Hungariae Lombardica Historia non contentae.* [Strassbourg] – HAINCOPINGER: *Repertorium bibliographarum*, Vol. II. Pars I. Stuttgart, 1831. Nr. 9996.

6 MADAS EDIT: *A Legenda aurea a középkori Magyarországon. Kódexek és ősnymtatványok, kiegészítések, a Legenda aurea mint forrás.* Magyar Könyvszemle 1992. 93–99. (a továbbiakban: MADAS, 1992.)

7 *Biblioteca Apostolica Vaticana Lat 8541. 66^r és 67^v foliók.* – BH 2579. (A BH jelzet alatt a CSAPODI CSABA–CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA: *Bibliotheca Hungarica.* I–III. Bp., 1988–1994. katalógus sorszámaikat közlöm.)

8 Budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Lat 44. 479^r–482^v – BH 370.

9 Gyulafehérvári Batthyány Könyvtár R. I. 76. 399^r–422^r – BH 1625.

10 TÓTH PÉTER i. m. 13. valamint 70. és 71. lábjegyzetek.

11 TÓTH PÉTER i. m. 16.

Most térjünk vissza a bevezetésként idézett szekvenciához. Tóth Péter tanulmányában érdemben nem foglalkozik ezzel, nem tárgyalja a Demeter-legenda szövegahagyománya szempontjából, csak egy, – a „dömötörözés” népszokására utaló – lábjegyzet végén tesz róla rövid említést.¹² Tóth ebben a lábjegyzetben a szekvenciát 16. századnak mondja és tévesnek ítéli annak 13. századi datálását. A szekvenciát V. Kovács Sándor az általa szerkesztett összeállításban mind a fordítás közlésénél, mind a jegyzetekben 13. századnak datálta,¹³ s ezt a kormeghatározást követte Tóth István is.¹⁴ Megjegyzést érdemel, hogy az 1992-es kiadású „Szöveggyűjtemény”-ben a cím alatt „15. század” megjelölés szerepel.¹⁵ Mivel ez a szöveggyűjtemény számos fordítást vett át a V. Kovács Sándor által összeállított kötetből, s nem tapasztaltam, hogy annak kormeghatározásán bárhol máshol módosított volna, ezért feltételezésem szerint ebben az esetben sajtóhibáról lehet szó. Bár a latin szöveget Dreves 1890-ben egy 1511. évi, velencei kiadású „Zágrábi Missálé”-ból¹⁶ vette át,¹⁷ ez korántsem jelenti, hogy a művet 16. századnak kellene tartanunk; meggyőződésem szerint V. Kovács Sándor nem alaptalanul jelölte 13. századnak. Egyrészt a viktorinus szekvenciák keletkezése a 12. század második felében, s a 13. században a legjellemzőbb. Másrészt fontos érv a 13. századi datálás mellett, hogy a Szent Demeter ünnepét dicsőítő szekvencia a legendának azokat az elemeit dolgozza fel, amelyre már a 13. századból is van adatunk! Tóth Péter is hivatkozik arra az 1290. évi breviáriumra, amely a Zágrábi Érseki Könyvtárban maradt fenn.¹⁸ Ebben a breviáriumban is *Cum Maximianus [H]erculius habenas* kezdetű, a későbbi magyarországi emlékekhez hasonló szöveg található, – s ami a legendaváltozatok genezise szempontjából fontos –, ebben is olvashatjuk, hogy Demeter Pannóniában, Sirmiumban született, apját Adrianusnak, anyját Theagnonak hívták. (Későbbi szövegváltozatokban az anya neve Thogona.) Az 1. képen bemutatom a kérdéses szövegrészletet. Ez a legkorábbi, általam ismert középkori forrás, amely Demeter szülővárosát említi. Mivel a zágrábi kódexet joggal tekinthetjük magyarországi eredetűnek, ezért Madas Edit azon megállapítása, mely a Budapesti Egyetemi Könyvtár kódexében található, 15. század eleji szöveget tekintette a magyarországi legendaváltozat legkorábbi előfordulásának,¹⁹ kiegészítést igényel. Ha nem kívánjuk meg a szövegek szoros azonosságát, akkor ezt a 13. század végi kéziratot tarthatjuk a legrégebbinek. Ez is alátámaszthatja tehát a szekvenciák 13. századi eredetét, s ezért a Demeter-szövegahagyomány tanulmányozásánál a bevezetőben említett művet nem szabad mellőznünk.

12 TÓTH PÉTER: (3. lábjegyzetben i. m.) 14. 82-es lábjegyzet.

13 V. KOVÁCS i. m. 826, 1165.

14 *Szívvel, szóval, tiszta ésszel. Himnuszok, zsolozsmák, intelmek és könyörgések latin nyelvű költészetünk-ből.* Vál. és ford. TÓTH ISTVÁN. Bp., 2001. 33.

15 *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor (1000–1530).* Szerk.: TARNAI ANDOR, MADAS EDIT. Bp., 1992. 265.

16 *Missale Zagrabiense.* Venezia 1511. – RMK III. 176.

17 DREVES, GUIDO MARIA: *Sequentiae ineditae. Liturgische Prosen des Mittelalters. Analecta hymnica medii aevi.* Tom. VIII. Leipzig, 1890. 118. Ld. a szövegközlés alatti jegyzetet.

18 Zágrábi Érseki Könyvtár MR 67. 303^v–305^r – BH 2873.

19 MADAS 1992, 95.

Eccliar magri disciplinā tesaloni
 censes pauli discipulos imitari co
 pellebat. Quare fit a **I**nrestituar
 fidei dogmate nestor symbolu aploz
 suscepit a scō demetrio. **Q**uē quō
 vglia et honore. Ie. p̄ma. **C**um
 maximāū exuli habendas
 romani temparet impety.
 natus ē infra pannoniā
 btissimū demetri nobili gne
 s; nobilioz fide. in ciuitate r
 fyrmo. cui pater adrianus
 nū uero theagno. baptisim
 nōib; uocabant; **G**liosisimū
 itaq; demetri liberalib; studi
 is tradit ē et spū scō plenus;
 humane diuincq; pagne sci
 encia p̄ditus. urbem subi

1. kép: Az 1290-ben készült Zágrábi Breviárium 303° oldalának Szent Demeter születési helyét
 és szüleinek nevét tartalmazó részlete

Nemcsak ennek a hiányosságnak a kiigazítása volt a célom a szekvencia tárgyalásával, hanem annak a kihangsúlyozása is, hogy Szent Demeter tisztelete nem volt egyformán jelentős az egész Árpád-kori Magyarországon. Európában a Demeter-kultusznak két centruma volt, az egyik a Bizánci Birodalom központi területeihez tartozó Thessaloniki, a másik pedig a Száva környéke: Szávaszentdemeter és Zágráb. A szent magyarországi tisztelete innen sugárzott széjjel. Nem véletlen ugyanis, hogy a Madas Edit által említett magyarországi legendaváltozatok közül a legrégebbi egy zágrábi használatú kódexben maradt fenn, hogy a 13. századi legendszöveget tartalmazó breviárium a *Zágrábi Érseki Könyvtárban* van, s bizonyosan mindvégig Zágrábban is volt és hogy a szekvenciát is a *Zágrábi Missále* őrizte meg. S nem véletlen például, hogy az ún. Isztambuli Antifonále, amely a 1360-as évek táján az esztergomi egyházmegye egy jelentősebb intézményének hagyományát követő, Esztergom, vagy esetleg Veszprém körzetében készült zenei kódex, miután Szávaszentdemeterre került a 14–15. század fordulója táján, utólagosan több, Szent Demeterről szóló énekkel lett kiegészítve.²⁰

Ha az írott források szempontjából roppant szegényes 11. századig igyekszünk visszanyúlni és szeretnénk megállapítani, hogy Szent Demeter tisztelete hol volt jelentős, ekkor egy történeti segédtudomány, a szfragisztika, azaz a pecséttan eszköztárához folyamodhatunk.

A világ gyűjteményeiben őrzött bizánci ólompecsétek száma jelenleg már 60 ezer feletti. Ezek teljes katalógusának elkészítése a jövő feladata. A bizánci pecséteket rendszeresen tárgyaló, első tudományos értékű katalógus 1884-ben jelent meg és több ezer pecsétet tárgyal.²¹ A következő nagy vállalkozás, Laurent befejezetlenül maradt műve az összes bizánci pecsét katalógusának nagyra törő célját ugyan nem tudta megvalósítani, de az elkészült vaskos kötetek a bizánci központi kormány és az egyház által használt pecsétek közül 3232 fajta leírását tartalmazzák; az egyházi pecsétek száma kétezer feletti.²² Számunkra különösen fontos az a katalógus, amely a több, mint 17 ezer darabot számláló washingtoni Dumbarton Oaks és Fogg Múzeumok bizánci pecsétgyűjteményének 594 példányát ismerteti, 490 különálló szám alatt.²³ Ez a kötet az Itáliából, a Balkán jelentős részéről, illetve a Fekete-tengertől északra eső területekről származó pecséteket tartalmazza.

A bizánci ólompecsétek előoldalán számos esetben figurális ábrázolás található, döntő számban Jézus Krisztus vagy az Istenanya képével. A fennmaradó esetekben gyakran annak az egyháznak vagy területnek a legfőbb védőszentjét láthatjuk, amelyhez a pecséttulajdonos tiszténél, állomáshelyénél fogva tartozott. Szent Demeter nem túl gyakran fordul elő a bizánci pecséteken: a Laurent-féle korpuszban katalogizált 2028 típusú egyházi pecsét közül mindössze 30 esetben. Ezért vizsgálatunk szempontjából jelentős tény, hogy a balkáni területek pecsétjeivel foglalkozó fent említett katalógusban 29 darab Szent Demeter ábrázolással találkozunk; részben portréval, részben

---

20 DOBSZAY LÁSZLÓ: *A kódex eredete és sorsa*. In: *Az Isztambuli Antifonále. Faksimile kiadás és tanulmányok*. Közread.: SZENDREI JANKA. Bp., 1999. 47–50.

21 SCHLUMBERGER, G.: *Sigillographie de l'empire byzantin*. Paris, 1884.

22 LAURENT, V.: *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*. Tom. II, V. Paris, 1963–1981.

23 NESBITT, J.–OIKONOMIDES, N.: *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*. Vol. 1. Washington, 1991.

egész alakos képpel. Ezek a pecsétek a 8. és a 12. század közötti időből maradtak fenn. Közülük kilenc darab Theszalonikiból való, tíz darab pedig kifejezetten az Al-Dunától délre fekvő területekre lokalizálható, amelyek tehát Sirmium hatókörzetébe estek. Ha figyelmünket csak a 11. századi pecsétekre korlátozzuk, akkor a tizenhárom darab közül kettő Theszaloniki, tíz darab pedig az Al-Duna területéről származik. Ezek a statisztikai eredmények alátámasztják, hogy Demeter tisztelete a 11. században elsősorban a Száva és az Al-Duna területén, valamint Theszalonikiben volt jelentős. Ez a magyarázata annak, hogy kultusza ma is a Balkán-félsziget országaiban a legerőteljesebb; több, mint kétszáz templom viseli Szent Demeter nevét ebben a régióban!²⁴

Fordítsuk most figyelmünket a magyar királyi korona felé. Az ötvösmű két fő komponensből épül fel, amelyek technikai és stílusbeli jellegzetességeikben lényegesen különböznek egymástól. A következőkben az alsó rész tíz figurális zománcképével kívánok foglalkozni. Közülük két darab boltíves záródású, közelítőleg félkör alakú és a pártaelemek magasságában helyezkedik el, míg nyolc további kép négyzetes alakú és a hengeres abroncs palástján található. A két boltíves kép közül az elől lévő a trónoló Jézus Krisztust, a hátul lévő Michael Doukas bizánci császárt ábrázolja. A négyzetes képek közül a szemből nézve jobboldalon előlről hátra haladva Gábrriel arkangyal, Szent Demeter, Szent Damján és Konstantinos bizánci császár; a baloldalon, ugyancsak előlről hátrafelé, Michael arkangyal, Szent György, Szent Kozma és „Geobitzas, Törkia hívó királya” portréja látható. Teljes bizonyossággal megállapítható, hogy a gyermekarcú Konstantinos-portré Michael Doukas császár fiát ábrázolja.²⁵ (2. kép)

Két zománckép kilóg a többiek közül. Ez egyrészt szó szerint is értendő, amennyiben a Michael Doukas császárt ábrázoló hátsó boltíves kép 8 mm-rel hosszabb és 3 mm-rel szélesebb, mint az eredeti foglalat, abból lefelé kilóg, ezért ezt a zománcképet csak néhány gyöngy eltávolításával és utólagos szegecseléssel tudták az ötvösök jelenlegi helyén rögzíteni. Bár nem ennyire feltűnő, de a Konstantinost ábrázoló kép is eredetileg valamivel nagyobb volt, ez az oka, hogy ez az egyetlen olyan négyzetes portré, amelyen a felirat egészen a kép széléhez ér. A zománcképet csak annak megreszelésével és csak a keret kihajlításával sikerült a jelenlegi helyére tenni. Ez a két zománckép néhány jellemzőjében is eltér a többitől. Például ezen a két képen a felirat színe vörös, míg a többi nyolc képen fekete, továbbá ezen a két képen mereven előre néznek az ábrázolt személyek, a többi nyolc képen viszont a szembogár a szem sarkában látható, még a koronán elől középen ábrázolt Jézus Krisztus képe esetében is. Mindezek az észrevételek arra utalnak, hogy csak a fekete feliratú zománcképek készültek eredetileg is ehhez a koronához, a két vörös feliratú nem. Megállapításom szerint e két utóbbi zománckép Máriának, Michael Doukas császár feleségének a koronáját díszítette, amely bizonyosan 1074 és 1078 között készült. Ez a két kép egy későbbi javítás során került a magyar királyi koronára, nagyon valószínűen a 12. században.²⁶ A vörös feliratú képek

24 *New Catholic Encyclopaedia*. Vol. IV. New York, stb. 1967. 744.

25 A koronával kapcsolatos megállapítások indoklással együtt megtalálhatók az alábbi tanulmányban: HOLLER LÁSZLÓ: *A magyar korona néhány alapkérdéséről*. Századok 1996. 907–964. (a továbbiakban: HOLLER 1996.)

26 Ennek részletes indoklása és pontosabb datálása: HOLLER LÁSZLÓ: *A magyar korona néhány alapkérdéséről. II. Kinek készült eredetileg a magyar királyi korona?* Bp., 1998. 29–30. (a továbbiakban: HOLLER, 1998.)

MIHÁLY ARKANGYAL

GÁBOR ARKANGYAL

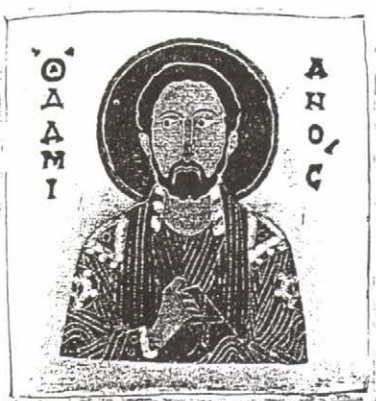
SZENT GYÖRGY

SZENT DEMETER

SZENT KOZMA

SZENT DAMJÁN

2. kép: Az arkangyalokat és szenteket ábrázoló három pár eredeti zománckép a magyar királyi korona alsó részén

azonban olyan nagyfokú stílusbeli és technikai azonosságot mutatnak a fekete feliratú képekkel, hogy nemcsak az ötvösműhelynek, hanem a tervező- és kivitelező művésznek az azonosságát is bizonyossá teszik. Ebből viszont a magyar királyi korona alsó része készítési idejét egy elég szűk időintervallumra, 1071 és 1081 közötti időre szoríthatjuk.

A magyar királyi korona alsó részének eredeti zománcképei nagyfokú szabályosságot, rendezettséget és szimmetriát mutatnak. Ez legkifejezettebben a négyzetes kép-párok esetében tapasztalható, szinte a lehetőségek maximumát kimeríti a tartalmi és formai szimmetria. A két arkangyal, a két katonaszent és a két orvosszent zománcképének egymás mellé helyezésével erről kétséget kizáróan megbizonyosodhatunk. (2. kép.) Ennek a nagyfokú szimmetriának az alapján joggal feltételezhetjük, hogy azzal a zománcképpel szemben, amely fején koronával, kezében kereszttel ellátott uralkodói jelvénnel ábrázolja Törökia vezérét (3. kép), szintén egy evilági, keresztény uralkodó portréja állt eredetileg. S ha egy bizánci készítésű koronán földi uralkodó képe szerepel, akkor bizonyosan nem hiányozhat a legmagasabb földi hatalmasság, a Bizánci Birodalom császárának az ábrázolása sem. Nyilvánvalóan az ő képe foglalta el a hátsó boltíves foglalatot, amelyben most is egy bizánci császár látható.

A korona tökéletes jobb-bal tükörszimmetriája mellett előlről hátrafelé haladva is gondos megtervezettséget tapasztalunk, mind tartalmi, mind formai tekintetben. Jézus Krisztus képe alatt az isteni szféra képviselői, Michael és Gábor arkangyalok jelennek meg. Hátrafelé haladva a mártíromságukkal a földi életből a szentek közé emelkedett vértanúk képe, előbb a katonaszentek, György és Demeter, akik a hatalom –, majd az orvosszentek, Kozma és Damján, akik az egészség elnyeréséhez és megtartásához nyúj-

3. kép: A Törökia vezérét ábrázoló eredeti zománckép a magyar királyi korona alsó részén

tanak segítséget. Hátul a földi élet legnagyobb hatalmassága, a császár, s alatta jobbról és balról támaszai és segítői, keresztény uralkodók. Előlről hátrafelé tehát az égi szférából a földi felé haladunk.

A sorozat koncepciózusságát, átgondoltságát a formai elemek is alátámasztják. Az arkangyalok, mint hajkoronás gyermekek, a katonaszentek, mint dúshajzatú ifjak, az orvosszentek, mint rövid hajjú, bajszos, szakállas felnőttek, s a földi uralkodó, mint hosszú szakállú idős férfi: ily módon a korona abroncsán látható képek a földi élet négy fázisát, a gyermekkort, az ifjúkort, a felnőttkort és az öregkort is megjelenítik.

Három kérdés vetődik fel a három földi uralkodó képével kapcsolatban:

- Kit is rejt valójában a Törkia vezérét ábrázoló portré?
- Melyik bizánci császárt ábrázolta eredetileg a hátsó boltíves kép?
- Kinek a képe állhatott párban Törkia vezérének képével?

Az első kérdésre egy nagyon szellemes megoldást javasolt 1790. június 15-én kelteztet olvasói levelében Weszprémi István, a magyar és bizánci történelemben is jártas polihisztor-orvos, amelyet két magyar nyelvű bécsi újságnak küldött el, s amely megoldási javaslat a következő két évszázadban széleskörű elfogadásra talált. Weszprémi rajzról ismerte a koronát és a képek feliratait. A hátsó boltíves képen a felirat alapján azonosította VII. Michael Doukas császárt, aki 1071-től 1078-ig uralkodott. Arra nem gondolhatott, hogy ez a kép eredetileg nem ehhez a koronához készült. Mivel Weszprémi tudta, hogy a 10. századi bizánci forrásokban Magyarország Törkia néven szerepel, ezért kézenfekvő gondolatnak tűnt számára, hogy a korona és a Magyarország közötti kapcsolódási pontot a „Γεωβιτζῆς πιστὸς κρόλης Τουρκίας”, azaz a „Geobitzas, Törkia hívő királya” feliratú zománckép jelentheti. Mivel a Michael Doukasszal egyidőben szereplő magyar királyok közül I. Géza neve mutatott hasonlóságot a képen olvasható névvel, ezért összeállt a zseniálisnak mondható feltételezés: I. Géza magyar királyt ábrázolja a kép, éspedig azért látható a koronán, mert azt ő kapta ajándékba a rajta ábrázolt bizánci császártól. Úgy tűnhetett, hogy ez a megoldás minden tényt jól megmagyaráz.

Felvetődhetett természetesen néhány problematikus pont, például, hogy az ajándék koronán vajon miért szerepel az ajándékozó, még inkább pedig a megajándékozott képe. Sőt, még az ajándékozó császár gyermekéé is, aki teljes uralkodói díszben látható, noha csak körülbelül I. Géza trónra kerülésével egyidőben született meg? Továbbá, miért kapott volna a magyar *király* a magán a koronán ábrázolt bizánci *császári* koronához nagyon hasonló uralkodó fejdíszet, sőt még azoknál is összetettebbet, díszesebbet? Ha meg ilyent kapott, miért nem ezzel ábrázolták a zománcképen is, miért egy sokkal egyszerűbb, egészen más típusú koronával?

Ennél súlyosabb kérdések is felvetődtek. Noha a Géza név rendkívül sokféle változatban fordul elő középkori forrásokban, a koronán olvasható nevet igencsak nehezen lehetett a Géza név variánsai közé sorolni. A 20. század harmincas éveiben volt olyan nyelvész, aki – eleve abból a feltételezésből kiindulva, hogy a név Gézát jelent – „igazolta”, hogy ez Géza nevének egy korai alakja, majd erre a közleményre hivatkozva a történészek már bebizonyítottak tekintették a névazonosságot.

Az összehasonlító képanyag gyarapodásával a művészettörténészek között megfogalmazást nyert, hogy a magyar királyi korona eredetileg női fejék volt. Ezt a fontos észrevé-

telt a történészek jelentős része figyelmen kívül hagyta, mások pedig kényszerűségből I. Géza *felesége* számára történő ajándékozássá módosították az ajándékozási elméletet.

A bizantológia fejlődése, amely együtt járt a középkori bizánci forrásokban előforduló tulajdonnevek és uralkodó címek katalogizálásával,²⁷ a kép feliratának alaposabb elemzésére nyújtott lehetőséget. Ennek segítségével megállapítottam, hogy a *Türkia* ország-, illetve *türk* népnév csak a 10. század hetvenes éveitől volt használatos a görög nyelvű történeti munkákban a magyarokra vonatkozóan a, király címet viszont csak a 12. századtól kezdve alkalmazták a szuverén magyar állam uralkodói címeiként. Emiatt a képen ábrázolt személynek I. Géza magyar királlyal való azonosítása erősen problematikussá vált.²⁸

Fennmaradt a 11. századból egyetlen egy olyan bizánci történeti forrás, amely a korona zománcképéhez hasonlóan tartalmazza a „*κράλης Τουρκίας*”, azaz „*kralész Türkiász*” kifejezést. Ebben a forrásszövegben szerencsére konkrét földrajzi utalásokat is találunk. Ezek elemzésével arra a következtetésre jutottam, hogy *Türkia* lényegében az északon a Száva és az Al-Duna, keleten a Morava, délen a Nyugati-Morava ág, egy szakaszon a Drina és a Spreča, s végül nyugaton a Boszna folyók által határolt területet jelentette a korona készítésének időszakában.²⁹ Ez a terület a Bizánci Birodalom fennhatósága alatt állt, annak *észak-nyugati határterületét* képezte. Északi határvidékének közepe táján helyezkedett el Sirmium. Valószínűsíthetően a „kralész” ekkor még határőrgróf jelentésű uralkodói cím volt, s később fejlődött a jelentése a mai *király* szónak megfelelővé. Tehát a zománcképen ábrázolt uralkodó a 11. század 70-es és 80-as éveinek fordulóján a Bizánci Birodalom északnyugati határterületének helyi vezére volt, akit a zománckép feliratának tanúbizonysága szerint *Gyovicsának* hívtak.

A második kérdés, hogy melyik bizánci császár portréja állt eredetileg a hátulsó, boltíves foglalatban. Ehhez a korona tervezésének és készítésének pontos időpontját kellene tudnunk. A művészettörténetben talán szokatlanul összetett gondolatmenet segítségével, amely természetesen a 11. századi bizánci történelem analízisén alapul, arra a következtetésre jutottam, hogy a korona alsó részét Anna Dalasséna, I. Alexios Komnenos császár édesanyja tervezte és készítette, valószínűsíthetően 1081. augusztusa és decembere között, ugyanis az 1081 áprilisában hatalomra került Alexios anyját gyakorlatilag uralkodói teljhatalommal ruházta fel. Ezért azt feltételezem, hogy a hátsó foglalatban eredetileg I. Alexios Komnenos képe állt. A gondolatmenet és a bizonyítékok összetettsége messze meghaladja e cikk kereteit, ezért e tekintetben korábbi munkámra utalok.³⁰

Alexios trónrakerülésének előzményeit és körülményeit több-kevesebb részletességgel rekonstruálhatjuk a kor történetíróinak munkáiból. Ezekhez érdekes adalékokat jelentenek Alexiosnak azok az olompecsétei, amelyek ezekből az évekből maradtak fenn. Laurent katalógusában négyféle ilyen pecsétet említ.³¹ Az első, amely protoproedros és

27 MORAVCSIK GYULA: *Byzantinoturcica* I-II. 1. kiad. Bp., 1942-1943. 2. kiad. Berlin, 1958. 3. kiad. Berlin, 1983.

28 HOLLER 1996, 922-955.

29 HOLLER 1996, 944-952.

30 HOLLER 1998, 6-24.

31 LAURENT, V.: *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*. Tom II. Paris, 1981. 501-503.

a Nyugat nagy domestikosa címmel említi őt, az 1074 és 1078 közötti évekből való, egy példányban maradt fenn. A következő nobelissimosként és nagy domestikosként említi, 1078-ra datált, 2 példányban ismert. A harmadik, amely feliratában Alexios a sebastos és a nagy domestikos rangokat viseli, 1079 és 1081 között volt használatban, Laurent munkájában 6 ismert példányt sorol fel. A negyedikben mint sebastos és a Nyugat domestikosa szerepel, ez 1079 körül készülhetett, és ez is egyetlen példányban maradt korunkra. Feltehetően csak helyhiány miatt maradt ki a címből a „nagy” jelző. A nagy domestikos katonai főparancsnoki rangot jelentett, a „Nyugat nagy domestikosa” pedig azt, hogy Alexios ezekben az években a Bizánci Birodalom nyugati, észak-nyugati területeinek volt katonai vezetője, amely éppen a Balkán félszigeten az Al-Duna és a Száva vonalánál húzódó határterületek védelmi feladatainak irányítását is jelentette.

Számunkra két dolog különösen figyelemre méltó. Az egyik, hogy mindezeknek a pecséteknek az előoldalán *Szent Demeter lándzsás képe* található. Mi ennek a magyarázata? Talán Alexiosnak volt személyes védőszentje, vagy mint katonaszent került a pecsétre? Nem ez tűnik a valószínű indoknak, hanem az, hogy az Alexios által felügyelt terület jelentős részén a helyi tradíciók következtében Szent Demetert tisztelték a legfőbb védőszentként. Ezt támasztja alá, hogy a valószínűsíthetőn a 11. századból fennmaradt mindhárom olyan görög feliratos pecsét, amely *Türkia* vagy a *türkök* egyházi méltóságának a tulajdona volt, kapcsolatba hozható Demeterrel. Kettőn közülük az előoldalon Szent Demeter képe van, hasonlóan, mint Alexios pecsétein, a harmadik előoldalán ugyan az Istenanya képe látható, de tulajdonosa éppen a Demeter nevet viselte.³² És ezt bizonyítja az is, hogy Alexios császársága idején már nem Szent Demeter, hanem Jézus Krisztus képe kerül pecséteinek előoldalára.

A másik érdekes tény, hogy I. Alexios Komnenosnak Laurent katalógusában harmadikként említett típusú pecsétje 1980-ban egy hetedik példányban is előkerült, mégpedig az *egykori Sirmium közelében* folytatott ásatások során. (4. kép) A pecsétet Ferjančić 1982-ben publikálta,³³ de még érthetően nem hivatkozhatott Laurent katalógusára, amely 1981-ben jelent meg. Laurent datálásához hasonlóan 1078 vége és 1081. áprilisa közé keltezte a pecsétet és az előkerülési hely alapján azt a következtetést vonta le, hogy Sirmium körzete a 11. század hetvenes éveinek végén bizánci fennhatóság alatt állt. Ez tehát lényegében egybevág azzal a következtetéssel, hogy a 11. század hetvenes és nyolcvanas éveinek fordulója táján a Türkiának nevezett terület a Bizánci Birodalom érdekszférájához tartozott.

Ezekből a megfigyeléseinkből kiindulva, nevezetesen, hogy Szent Demeter éppen az 1080 körüli évek Türkiájának fő védőszentje volt, a korona alsó része zománcképei között még egy további érdekes szimmetriaviszonyra figyelhetünk fel, amely szerint az uralkodók képei és átlósan szimmetrikus párjaik az égi és földi, az egyházi és a világi hatalom pólusait szimbolizálják.

A korona hosszanti tengelyében a legfőbb égi és földi hatalom megszemélyesítőinek képei állnak egymásnak háttal. Elöl Jézus Krisztus, mint Pantokrator, a Mindenség

32 HOLLER 1996, 943-944.

33 FERJANČIĆ, B.: *Bizantijski pečat iz Sirmijuma*. Zbornik radova Bizantološkog instituta XXI. 1982. 47-53.

4. kép: Alexios Komnenos Sirmiumban előkerült pecsétje Szent Demeter ábrázolásával az 1079-1081. közötti évekből

legfőbb hatalmassága. Az átló másik végpontjában a bizánci császár, mint Autokrator, a Föld legfőbb hatalmassága. Törkia vezérének, Gyovicsának és Törkia védőszentjének, Szent Demeternek a képei is egy átló két végpontjában helyezkednek el, egymásnak háttal.

S most elérkeztünk harmadik kérdésünkhöz: kinek a képe állhatott párban Törkia vezérének képével?

Kövessük a mély szabályosságot, a tartalmi és formai szimmetriát mutató képi program útmutatásait. A hosszanti tengely menti tükörszimmetria alapján olyan keresztény uralkodónak a képe volt itt eredetileg, aki 1080 táján a Bizánci Birodalom *keleti határterületeinek* a védelmezője volt. Ha pedig a világi uralkodó és legfőbb védőszent átlós szimmetriájára gondolunk, akkor olyan ország, terület vezérét keressük, melynek legfőbb védőszentje Szent György volt.

Ezek alapján a válasz szinte magától adódik: az illető valószínűleg II. Giorgij volt, 1072-től 1089-ig Grúzia – azaz Georgia – királya. 1081-ben II. Giorgij magas bizánci címet, a „cézár” rangot nyerte el, és valóban Bizáncot védelmezte a szeldzsuk törökök támadásával szemben. II. Giorgij testvére, Mária, két egymás utáni bizánci császárnak volt a felesége, és az őket követő Alexiosnak trónrakerülésében segítője és bizalmasa volt. Megállapításom szerint éppen Máriának 1074 és 1078 között készült koronájáról származik az a két, vörös felíratú zománckép, amelyek közül a boltíves Mária férjét, Michael Doukas akkori császárt, a négyzetes pedig 1074-ben született fiát, Konstantinost ábrázolja, s amelyek a 12. században még Bizáncban kerülhettek rá a magyar koronára. Grúzia fő védőszentje természetesen éppen Szent György.³⁴

34 *New Catholic Encyclopaedia*. Vol. VI. New York, stb. 1967. 354.

Messzire jutottunk a Szent Demeterre vonatkozó liturgikus hagyomány elemzésétől, azonban az egyháztörténet, az irodalomtörténet, a művészettörténet és a politikátörténet összefonódó ismeretrendszerében az egyik terület eredményei könnyen megvilágíthatják egy másik tudományterület homályos pontjait. Reményeim szerint fejtegetéseim erre egy érdekes példát mutattak.

Befejezésül hadd idézzem a Szent Demeter vértanú ünnepét dicsőítő szekvencia zárósorait, a pontosabb értelmezésre tekintettel, Tóth István fordításában. Nemcsak a magyar királyi korona szimmetriája által sugallt formai okokból, hanem annak érzékeltetése céljából is, hogy mit is kértek, kívántak és reméltek a szent mártírtól a Száva és Al-Duna menti ortodox hívők, Törkia egykori egyházi vezetői, Alexios, a Bizánci Birodalom nagy domestikosa és végül a magyar királyi koronának – ennek a rendkívüli, művészi kvalitásában és összetett gondolatiságában egyaránt kivételes uralkodói fejéknek – a tervezője: erőt a földi harcokhoz, védelmet a szenvedésektől és oltalmat minden veszélytől.

Cuius tumba madidatur
oleo, quo solidatur
languens, si quis anxiatur
doloris incendio.

A sírjából olaj árad,
S új erőt nyer, ki elbágyadt,
Bár kinjától fájdalmának
Biztos gyötrődött előbb.

Demetrius adoptatus,
et in caelis coronatus
noster nunc sit advocatus
coram Dei Filio.

Demeter az ég lakója,
Koronát is nyert azóta,
Most mindnyájunk szószólója
Isten szent Fia előtt.

LÁSZLÓ HOLLER

SAINT DEMETRIUS AND THE HUNGARIAN ROYAL CROWN

The starting point of this study of multi-disciplinary nature is the identification of Sirmium, – present day Sremska Mitrovica, once belonging to Hungary –, as the birthplace of Saint Demetrius. The author mentions the legend of Saint Demetrius from the "Zagreb Breviary" of 1290 as the earliest Hungarian source keeping the tradition he was born in Pannonia. The analysis of the Byzantine seals of the 11th century strengthen the conclusion that the primary patron saint of the territories south of the Sava-Danube region was Saint Demetrius indeed.

The Hungarian Royal Crown (known also as Saint Stephen's Crown) bears the enamel portrait of Saint Demetrius also. The author expresses his opinion that the actual appearance and actual place of this picture does have a connection to the above mentioned observation. Referring to one of his earlier publications discussing all the sources in detail (Századok 130., 1996. p. 907-964.), the author states that another enamel picture on the Hungarian Royal Crown, – which was believed to show the Hungarian king, Géza I. for a long time –, actually represents the leader of the North-Western territories of the Byzantine Empire, called Turkia at the turn of the 1070's and 1080's. His further observation concerning the Hungarian Royal Crown, that the political leader and the main patron saint appear at the two endpoints of a diagonal according to plan. Analyzing further symmetry-characters as well as the conception behind the original enamel pictures of the crown the author reaches the conclusion that the portraits of Alexios Komnenos, Emperor of Byzantium (1081-1118) and Georgij II., King of Georgia (1072-1089) were represented originally on the Hungarian Royal Crown, and the lower part of the crown itself was made in 1081, between August and December.